

Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról. Szerk.: ERŐS Vilmos – TAKÁCS Ádám. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012. (Talentum Sorozat, 13.) 166 oldal¹

A *Tudomány és ideológia között* című tanulmánykötet egy a háború utáni magyar történetírás történetét érintő, módszertan-elméleti szempontból összetett elemzésnek mindmáig fájó hiányát enyhíti. Nem mintha nem létezne szakmai és tágabb közönségigény a magyarországi szocializmus történetírásának megismerésére. A tanulmánykötet létrejöttét megelőző historiográfiai konferencia idején már olvasható volt a témában Romsics Ignác munkája,² mely olyan hagyományos szintéziskonceptiót követ, amely a történetírást, a kötet „főszereplőjét” korszakokon átívelően a történeti hivatás intakt problémájaként kezeli. Ez az áttekintés azonban elmarad a történetírás gyakorlatának korszakos elemzése terén, amennyiben nem magyarázza kielégítően a számba vett történetírói teljesítmények kiemelkedését és a produktumok létrejöttében szerepet játszó szociokulturális tényezőket. Különösen a szocialista korszak elemzése kapcsán lehet hiányérzetünk: érzékelteti a rendszer elvárásait a történettudománnyal szemben, de nem bontja ki, hogy ez miként is ment át a gyakorlatba. Bár idézi a történészek megszólalásait – alapvető szempontrendszer híján –, nem derül ki elemzéséből, hogy miről is beszélnek, milyen ideológiai tételekkel operálnak, amikor egy szintén nem elemzett nyilvánosságban szólnak meg. Összességében a történeti szereplők felvonultatása

mellett nem fejt fel számunkra, hogy teljesítményük, állásfoglalásuk miként reflektál a korszak körülményeire, vagy hogy pontosan miként is értendő az a fogalmiság, amelyen keresztül a hivatás kérdéseit artikulálták. Az ismeretek, amelyeket összegez, nem rezonálnak egy történetileg átlátható társadalmi viszonyrendszerre, amelyben a történetírói műveletek zajlanak. A megidézett hangok és szituációk esetlegesek maradnak, a szerző a szintézis keretein belül alapvetően eszköztelennek bizonyul azok koherens értelmezésére. Amikor Romsics felsorolja, hogy a történetírók mi mindenrel foglalkoztak, bennragad a kontextuális ismeretanyag a tárgyak és tények rendszerében, így a kötet alapján aligha érzékelhető egy mai egyetemistának, hogy miről is szolt a történetírás hivatásbelisége a közelmúltban. Pedig ez egy egyetemi tankönyv.

A szervezők – Takács Ádám és Erős Vilmos – által szerkesztett konferenciakötet egész más utakat követ. A főcím az 1945 utáni időszakra vonatkozóan a történetírást a tudomány és az ideológia köztes tereiben javasolja megfigyelésre. Ez az elhelyezés – mindkét területre való egyenlő mértékű érzékenység feltételével – sokféle megközelítésre, eszme-, társadalom- vagy éppen mentalitástörténeti vonatkozású elemzésre is lehetőséget kínál. A szerzők elemzései arról is tanúskodnak, hogy az 1945 utáni történetírás mikéntjének vizsgálata szakmai önreflexióra is lehetőséget ad, vagyis felkínálja annak a kérdésnek a tárgyalását, hogy „*mi határoz meg minket, történészeket*”.

A tanulmánykötet nem a korszak történetírásának esetleges és széttöredezett összefoglalója: a tanulmányok többsége a történetírás műveleteinek kontextusában ad az 1945 utáni időszokról sajátos láttelepet. Ráadásul egyes szerzők – elsősorban Takács Ádám, K. Horváth Zsolt, Erős Vilmos vagy Holger Fischer – saját kutatásaik

¹ A recenzió angol nyelven megjelent változata: *Hungarian Historical Review* 3. (2014.):2. 427–433.

² ROMSICS Ignác: *Clio* bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Budapest, 2011.

alapján stratégiai javaslatokkal is előállnak a nagyobb korszakot átfogó elemzés mikéntjére vonatkozóan. A tudomány és az ideológia érintkezési terepére érve a tanulmányok a történetírás társadalmi bégyazottságára, a társadalmi intézmények kontextusában való tárgyalásmód felé vezetnek. Olyan függésekre, kényszerekre és professzionalizációtörténeti vizsgálatra vonatkozó szociokulturális jellemzőkre helyezik a hangsúlyt, melyek korszpecifikusan határozták meg e hivatás alakulását. A kötet elsősorban azt mutatja be, hogy a történetírás művelésének kérdései és problémái sajátos érvennyel világítják meg a korszakot, a korszakban létezés mentális jellemzőit. A következőkben azt fogom megvizsgálni, hogy az egyes tanulmányok miként viszonyulnak ehhez a felvetéshez: eljutnak-e, és ha igen, miként az elemzések oda, hogy a historiográfia működése felől felnyissák a korszakot az értelmezés számára.

Elsősorban azok a tanulmányok képviselik ezt a nézőpontot, amelyek a szocialista korszak történetírását vizsgálják. Hogy miért pont ezek a tanulmányok jutnak el az elemzésnek erre a szintjére, abban mindenképp szerepet kell tulajdonítanunk az ideológia irányított és konstans jelenlétének a szocialista korszakban. Az ideológia olyan értelmű felfogásáról van szó, amely nem választható el a hétköznapi gyakorlatok kulturális rendszerétől. Az ideológia is időben változó természetű, de a korszakon átívelően jelen van a társadalom működésének egészében, és nem lehetett – a tudományos életben különösen nem – megkerülni az érintkezést azokkal a társadalmi intézményekkel, amelyekben alakot öltött.

A kötet első tanulmánya Holger Fischer³, éppen az ideológia változó természetét kísérli meg bemutatni az 1945

utáni történetírás periodizálásával. Célja annak rendszerezése, hogy a politikátörténeti korszakok hogyan jelentek meg a történettudomány alakulásában, annak egyes területein. Tanulmánya elején felteszi a kérdést, hogy milyen feladatokat szabott a párt a *történettudománynak*? Ebből a felütésből rögtön látható, hogy a korszakra vonatkozó elemzéseknek a történetírás tudományos működésének sajátos feltételrendszerével kell számolnia. Fischer szerint a magyarországi történetírás a szocialista országok közt a legnagyobb szabadságot élvezte. Több esetben is ideológiamentességről beszél a történetírói produktumok kapcsán, miközben ennek a történetírásnak a csúcán azt a *Magyarország története* című szintézist láttatja, amely egyszerre felelt meg a tudományosság kritériumainak és a hivatalos ideológiai funkcióknak. Ezért inkább úgy tűnhet, hogy a szakmai terekben ideológiamentesség helyett egy korszpecifikusan értelmezhető és sajátos korlátozottságok mentén kialakult tudományosság eszkalálódott, még ha Fischer tanulmányában nem is találjuk ennek elemző meghatározását.

További, a korszakot megvilágító tanulmányok erőteljesebben koncentrálnak a történetírás gyakorlatára. Nem a priori politikátörténeti változásokból vezetik le a történetírás jellegét, hanem a történetírás műveletei felől világítják meg a korszak átpolitizált arcukat. Ezek az elemzések bizonyos értelemben még az explicit periodizáció szükségességét is megkérdőjelezzik. „Helyzetbe hozzák” ugyan a történetírást, annak normatív terében vizsgálódnak – ami az ideológia időben változó természetének is függvénye –, mégis hosszabb távon látható, mondhatni, mentalitást *formáló* viszonyokra mutatnak rá. Melyek ezek a gyakorlatok, amelyeket a szerzők vizsgáltak tárgyává tesznek?

³ *Történetírás a szocialista Magyarországon – periodizációs kísérlet külső szemszögből*, 10–21.

Vörös Boldizsár tanulmánya⁴ a nyilvánosságnak való megfelelés jellegzetes stratégiáit veszi számba a szocialista korszak egészében. Részben a történelmi öncenzúra mechanizmusai érdeklik, másrészt olyan konkrét eljárások, amelyek lehetővé tették „*a hatalom szempontjából valamiért problematikus*” (71.) mondanivaló közzétételét, mint az ún. „vörös fark”. Tudományos törekvések legitimációs problémái a korszak jellegzetes gyakorlatait terjesztették el.

Ehhez képest komplementer folyamatként felfogott gyakorlatba enged bepillantást Halmos Károly tanulmánya.⁵ Nem azt a kérdést veti fel, hogy hogyan lesz a tudományosból politikailag érvényes produktum, hanem azt – Erdei Ferenc kettős társadalomelméletének példáján –, hogy miként lesz a politikaiból tudományos tartalom. Megemlíti azt a néhány döntő mozzanatot, melynek révén Erdei nézetrendszere integrálódott a történetírás eszköztárába. Halmos mindezzel rámutat a történetírás megújulási törekvéseire, az alternatív elméletek iránti fokozott igényre a szocialista korszakban. A tudomány jelentésének átértelmeződéséről is szól ez a történet, amely olyan tartományból elégitette ki a megújulásra való igényét, amelynek tudományos tartalma csak egy akkori viszonyrendszerben tűnt egyértelműen igazolhatónak.

Kövér György a szocializmus kezdeti időszakában, az ötvenes évek legelején figyeli meg a gazdaságtörténet-írás „tervezdélkodási” mechanizmusait.⁶ Elemzése az akadémiai történetírás miliőjébe enged

bepillantást a kemény diktatúra évei alatt. Kövér forrásai bemutatják, hogy az ideológia kulturális gyakorlatokkal, reprezentációkkal függött össze, és ezeken keresztül is a tudományos életbe adaptálódott. A „tudományos tervezdélkodás” jellege, a vitakultúra és az önkritika gyakorlatai a történettudomány új önértelmezésében a pártélet mintáinak közvetlenségéről árulkodnak az ötvenes évek elején.

K. Horváth Zsoltnál a vizsgált történetírói gyakorlat a munkásmozgalmi „kanonizálás” kapcsán nyer megvilágítást.⁷ Az ideológiailag különösen kényes párt- és munkásmozgalmatörténet-írás műveletei közt a szelekció mint történelmi feladat még élesebben rajzolódik ki. A történelmi ismeretek, források válogatásának képessége egyszerre feltételezte az ideológiai szempontrendszer interiorizáltságát, és egy sajátos értelmű tudományosság érvényesítésének képességét. A szelekció ugyanakkor nem csak a politikatörténelmi terepen működő történetíró szakmaiságát jellemezhetette, de ezzel a készséggel bírnia kellett – különböző politikai téteket vállalva – minden hivatásos történésznek.

Lévai Csaba tanulmányában⁸ a recepció történetírói gyakorlatát a szocialista korszakban két amerikai szerző, Charles A. Beard és Carl L. Becker munkásságának befogadástörténete mentén követhetjük nyomon, akiknek prezentista-relativista szemlélete számára fokozatosan ágyazódott meg a hazai befogadói kontextus. Az ideológiai szűrők jelenléte miatt a szocializmusban a befogadás is aktív és irányított gyakorlata volt a történetírói műveletnek.

⁴ „*Ha az egészet még be is kellett vonni marxista mázzal*”. Néhány sajátos eljárás a szakmai eredmények közreadásánál az 1949–1989 közötti magyar történettudományban, 62–74.

⁵ *Utóélet és hatás. Erdei Ferenc kettős társadalomelmélete*, 57–61.

⁶ *A magyar történettudomány első öt éves terve és a gazdaságtörténet-írás*, 22–42.

⁷ *A hiány. A két háború közötti munkáskultúra és a Kádár-korszak munkásmozgalmi kánonja*, 75–91.

⁸ Az amerikai „prezentista-relativista” történetírók (Charles A. Beard és Carl R. Becker) megítélése Magyarországon a Kádár-rendszer időszakában, 112–133.

Lévai maga is felhívja a figyelmet arra, hogy e szerzők felfogása „*azon nyomban politikai és ideológiai kontextusba emelkedett, vagyis a róluk megfogalmazott magyarországi vélemények nem csupán róluk mint történetírókról, hanem a rendszer működéséről is sok mindent elárulnak*”. (113.)

Eörös Vilmos elsősorban a háború előtti hivatásbeliség örökségének kezelésével foglalkozik elemzésében, amikor azt veszi szemügyre, hogy miként alakult a történetírás történetének írása 1945 után.⁹ Ahogy az előbb említett két tanulmányban a recepció és a szelekció folyamatai a történetírói tevékenység ideológiai terheit világították meg, a szocialista korszak előtti intézményesült formák, a *polgári történetírás* eszmei törekvései, a hivatásbeli meggyőződések azonosítása és kontrollálása is azok közé a gyakorlatok közé sorolható, amelyek a történetírást ideológiai tevékenységgé formálták.

Takács Ádám az előzőekhez képest megfordítja a nézőpontot,¹⁰ és a párthatározatokat diszkurzív anyagokként olvasva azt vizsgálja, hogy a pártideológia hogyan írta körül a történeti kutatás gyakorlatát. Így nála találjuk meg a választ arra, hogy mi az a sajátos értelmű tudományosság, amely a szocialista korszak feltételrendszere közt teret kapott. A *tudatformálás* ideológiai funkcióján túlmutató „*valóságfeltárás*” (99.) volt az a terrénum, amely a tudományos műveletek autonóm érvényesülési lehetőségét ígérte. A történeti kutatás azonban így is olyan ideológiai feltételek közt valósult meg – ide értve intézményi, vagy éppen szociokulturális tényezőket is –, amelyben ez a kutatói szabadság mindvégig viszonylagosnak értendő. Takács szerint

például egy történész-vita is csak addig juthatott el, hogy „*már-már megidézhetne egy valódi tudományos vita légkörét*”. (97.) Mindez azt is jelentette, hogy a lehetőség bizonyos területeken egyre inkább fennállt a szerző által „*posztideológusként*” (100.) azonosított, tehát a tudományosságig sajátos pozícióból felérő szellemi produktumok előállítására.

A kötet további három tanulmánya – témájából vagy megközelítéséből fakadóan – nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a történetírás gyakorlatai miként világítják meg a maguk korát. Mindhárom írás szerzője egy meghatározott kutatási területen felhalmozódott korpust tekint át. Pál Judit az 1945 utáni erdélyi magyar társadalomtörténet-írás produktumairól számol be.¹¹ Ezen szerzők mai napig tartó elszigeteltsége mind a magyar, mind a román történetírástól szimptomatikus, de ehelyütt a szerző nem magyarázza annak kialakulását, és az erdélyi történetírás intézményeinek belső fejlődését. Egy másik tanulmány, Szíjártó M. Istváné nemzetközi párhuzamokat állít fel a magyar mikrotörténeti művek analóg értelmezéséhez.¹² A korszakra vonatkoztatható gyakorlatokat – mint például a befogadás folyamatát, illetve a mikrotörténelem recepció nélküli, korai kialakulásának körülményeit – azonban nem tárja fel. Itt említendő meg Standeisky Éva tanulmánya is, amely azokat az 1989 utáni törekvéseket veszi számba, amelyek az ún. „koalíciós idők”, az 1945–1950 közötti évek periodizációs elhelyezését érintik.¹³ Standeisky sem merül bele abba a kérdésbe, hogy e korszak tárgyalásának módjai mit mondhatnának el a kilencvenes vagy

⁹ *Historiográfiáirás Magyarországon 1945 után*, 151–166.

¹⁰ *A történetírás ideológiai funkciói Magyarországon az 1960-as és az 1970-es években*, 92–101.

¹¹ *Az erdélyi társadalomtörténet-írás helyzete 1945 után*, 43–56.

¹² *A mikrotörténelem Magyarországon*, 102–111.

¹³ *Tetőva újraértelmezések. Magyarország második világháborút követő évei a rendszerváltás utáni történetírásban*, 134–150.

akár a kétezres évekről. Valószínűleg azért marad el a korszak megvilágítása ezekben a tanulmányokban, mert e szerzők az általuk számba vett korpusz kapcsán nem elemeznek olyan gyakorlatokat, amelyek kialakulása ideológiai elvárások közvetlen jelenlétéhez, jellemzően a szocialista korszakhoz volna köthető. A többi ismertetett tanulmányban a szocialista korszak ideológiájának működése kínálja azt a sajátosságot a mai kutatás számára, hogy egy hivatás művelésének elemzéséből egy korszak tágabb horizontjára lehessen rálátni.

A történetírás története mellett, hogy korok ismeretére vezethet rá – a szocializmus esetében mindenképpen, – szakmai önreflexióra is ad lehetőséget. Ezzel a lehetőséggel a konferencia keretei közt a kötet szerzői is éltek, néhányan a kötetbe is belevették közvetlenül a jelenre vonatkozó megállapításaikat. A *Tudomány és ideológia között* problematikája arra hívja fel a figyelmet, hogy a történetírás politikai érintettsége történeti kérdés is. Az 1945 utáni historiográfiára vonatkozó történeti elemzéseknek – és tulajdonképpen a kortárs önértelmezéseknek is – ezen tanulmányok szerint kiemelten számolniuk kell az ideológiai horizont beépülésével a történetírói gyakorlatba. Megfontolandó a *Tudomány és ideológia között* előszói megállapítása a történetírás feladatáról: „a történettudományi diskurzus az egyetlen, amely kritikai mércét támaszthat a történelem lehetséges társadalmi és politikai használataival szemben.” (7.)

E tekintetben a hivatásbeli örökség felmérése sem merülhet ki csupán annak szemrevételezésében, hogy miképpen képezik integráns részét az ideológiai diskurzusok az intézményes tudományos életnek. További elgondolások tárgyát képezhetné egy ezzel párhuzamosan kialakult állapot, amelyet Erős Vilmos fogalmazott meg a kötetben szereplő tanulmányában: „az elméleti

kérdések iránti érdeklődés (...) alapjában véve lanyha volt”. (162.) Még ha Erős ahhoz is viszonyít a szocialista korszak végének értékelésében, hogy az elméleti innováció milyen mértékben prosperált Európa nyugati országaiban, diagnózisa elgondolkodtató. Azok a nehézségek ugyanis, amelyek a társadalmi szintéren a tudományos történetírás érvényesülését ma jellemzik, éppenséggel a történetírás elméleti felkészültségének sérülékenységre hívják fel a figyelmet a szakma művelésének bizonyos területein. Az elmélet pozícióját meg lehetne erősíteni a történetírás gyakorlatában úgy is, ha a történetírás történetének feltárását egy erre való eszköznek tekintenénk történészek kezében.

Birkás Anna